

İSTANBUL'DAKİ PROTESTAN KİLİSELER*

Süleyman SAYAR**

Osmanlı “*millet sistemi*”¹, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan yeni düzenlemenin adı ise de,klâsik anlamıyla birçok etnik ve dinî grubun kendi farklılıklarıyla özgürce bir arada ve barış içinde yaşadığı bir yönetim tarzını ifade eder. Bu yönetimde gayrimüslimlere tanınan din hürriyeti ve gösterilen hoşgörü ,yerli yabancı sağduyu sahibi herkesin kabul ettiği bir realitedir. Osmanlı Devleti’nde gayrimüslimlerin yönetimine ilişkin esaslar temelde İslam Hukuku’nun ilgili hükümleriyle belirlenmiştir ki,buna, özel olarak “*zimmî hukuku*”adı verilir. Herhangi bir yetersizlik durumunda sorunların çözümü için örfî hukuk devreye sokulmuştur. Zimmî hukukunun özü ise Hz. Peygamber’in yaptığı anlaşmalarda mevcuttur.

Osmanlı’da,din ya da mezhep esasına göre örgütlenmiş topluluklardan (“*millet*”, “*cemaat*”) zimmî hukukuna konu teşkil eden,yani “*ehl-i kitap*” olan en kalabalık nüfus Hıristiyanlardan oluşuyordu. Katolikler ve Ortodokslar şeklinde iki ana kategoriye ayrılan bu topluluğa sonradan Protestanlar eklendi. XIX. yüzyılın başlarından itibaren İngiliz, daha çok da İngiliz destekli Amerikan Protestan misyonerlerinin Osmanlı coğrafyasına akın etmeleri ve hedef kitle olarak seçtikleri Ermenilerden² on beş bin

---

* M.Numan Malkoç, *İstanbul'daki Protestan Kiliseler*, Kaya Basım Yayın Dağıtım, İstanbul 1999, XVIII+225 s. (ISBN 975-7065-23-4).

** Yrd.Doç. Dr., U. Ü. İlâhiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı.

¹ Bu konuda özet bilgi için bk. Ortaylı, İlber, “*Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Nizamı*”, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, IV (İstanbul 1985), 996-1001; “*Osmanlı Kimliği*”, Cogito (Osmanlılar Özel Sayısı), sy.19 (Yaz 1999), s. 76-85; Osmanlı Toplumunda Aile, İstanbul 2000, s. 8-20; Ayrıca, Yeni Türkiye Yayınları'ndan çıkan “*Osmanlı*” araştırmasında (Ankara 1999, c. IV:Toplum, s. 197-369) konuyu çeşitli açılardan ele alan birçok yazı yeterli bilgi sunmaktadır.

² Bilgi için bk. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 2. bs., İstanbul 1987, s.149-150; Kocabaşoğlu, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Misyoner Okulları*, İstanbul 1989, s.71-77; Kırşehirlioğlu, E.,*Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, İstanbul 1963, s.16-18; Özcan, Azmi-Buzpınar, Ş. Tufan, “*Church Missionary Society İstanbul'da:Tanzimat , Islahat ve Misyonerlik 1858-1880*”, İstanbul Araştırmaları, sy.1 (Bahar 1997), s.63-67.

kadarını³ Protestanlaştırmaları sonucu, özellikle İngiltere'nin baskısıyla 1850 yılında Protestanlar ayrı bir "millet" olma hakkını elde ederek hukuki statüye kavuştular⁴. Böylece Protestan milletinin çekirdeğini az sayıdaki Ermeni oluşturmuş oldu⁵. Ardından ilk Protestan kilisesi 1842 yılında Kudüs'de, 1846 yılında ise İstanbul'da resmen ibadete açıldı.

Belirtilmelidir ki, Batı'dan Doğu'ya doğru yayılan misyoner dalgası için İstanbul en hayati üs ve merkezdir. Bir raporda belirtildiği gibi, eğer "misyoner faaliyetleri açısından Türkiye Asya'nın anahtarı"⁶ ise; Türkiye'nin anahtarı da İstanbul'dur. Dolayısıyla bu şehrin dinî ve sosyo-kültürel yapısı ile tarihi üzerine yapılacak her araştırma, başta Anadolu olmak üzere, tarihî sınırlarıyla bütün bir Osmanlı ülkesi açısından büyük önem taşır. Ne yazık ki Osmanlı'nın dinî tarihi ve yapısı, bu çerçevede *gayrimüslimler/azınlıklar* konusu henüz yeterince incelenen ve tahlil edilebilmiş değildir⁷. Son yıllarda, o da Ermeni Sorunu ile ilgili olarak arşiv malzemesine ve belgelere dayalı bazı ciddi araştırmalara rastlanmaktadır.

M. Numan Malkoç'un bu yazıya konu edilen çalışması, kendi türünde az sayıdaki çalışmalar serisinin bir halkası olarak değerlendirilmelidir. Sözelimi, Pars Tuğlacı'nın "*İstanbul'daki Ermeni Kiliseleri*" (İstanbul 1991) adlı kitabı, araştırmacının da Ermeni Protestan kiliseleri için yararlandığı bu türden bir çalışmadır. Naim Güteryüz'ün "*İstanbul Sinagogları*" (İstanbul 1992) ve Zafer Karaca'nın "*İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*" (İstanbul 1995) adlı eserleri de aynı kategoriye dahil örneklerdir.

Güteryüz, arşiv ve belgeden yoksun bir ortamda özellikle eski günleri yaşayanların anılarına dayanarak amatör bir ruhla hazırlanmış bir "ön etüt" diye nitelediği derlemesini, ziyaretçilere, "özellikle bugün faal durumda bulunan sinagoglar hakkında bir nebze bilgi sunmak" amacıyla meydana getirmiştir. Ona göre 500.Yıl Vakfı'nın 1992 yılı kutlama

---

³ Kurat, Yuluğ Tekin, "*Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu*", Osmanlı, IV, 219.

⁴ Osmanlı Devleti'nde Protestanlar ve hukukî durumları için bk. Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, İstanbul 1990, s.70-71, 124-127.

İstanbul başta olmak üzere, Osmanlı ülkesinin her yanında Amerikan Protestan misyonerlerinin ısrarla ve sistemli olarak sürdürdükleri faaliyetlerle ilgili özlü bilgi için bk. Çağrı, Orhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Kökenleri*, Ankara 2001, s. 190-204.

⁵ Kiskira, Konstantia P., "*19.Yüzyılın Çokuluslu İmparatorluğunda Amerikan Misyonerleri*", 19.Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler (çev. Foti ve Stefo Benlisoy), İstanbul 1999, s.66.

⁶ Kocabaşoğlu, age, s.29. İstanbul'un önemi için bk. Kocabaşoğlu, ae, s.49, 92; Kırşehirlioğlu, age, s.32-33.

⁷ Ocak, Ahmet Yaşar, "*Din*", Osmanlı Medeniyeti Tarihi, İstanbul 1999, s.109, 114. Konuyu, ihmal edilen iki alandan biri olarak ele alan bir yazı için bk. Durukan, Kaan, "*Osmanlı Araştırmalarının İhmal Edilen İki Alanı: Kadın Tarihi ve 'Azınlıklar' Tarihi Üzerine Birkaç Not*", Toplum ve Bilim, sy.86 (Güz 2000), s.345-349.

etkinliklerinin bir ürünü olan bu derleme, aynı zamanda Musevî yurttaşların Osmanlı'ya şükran hislerini açıklama vesilesidir. Çünkü 1492'de, Katolik olmak ya da İspanya'yı terketmek zorunda bırakılan Yahudilere günün Osmanlı yönetimi kucak açmış; o tarihten itibaren Yahudiler, zulüm ve bağınazlıktan kaçan insanlar ve uluslar için "emin bir sığınak" olan Türk vatanında huzur içinde yaşamışlardır(s.5-6).

Gülyüz, üç bölümden oluşturduğu çalışmasının ilk bölümünde kısa bir tarihçe ile birlikte, Anadolu ve İstanbul sinagoglarına dair genel bilgiye yer vermiş; ikinci bölümde bütün sinagogları buldukları semtlere (Balat, Sirkeci, Adalar, Kadıköy Sahili, Boğaziçi - Anadolu ve Rumeli yakaları-, Galata ve Beyoğlu, Hasköy) göre ele alıp tanıtmış; üçüncü bölümde ise bu sinagogların adları ve anlamları üzerinde durduktan sonra, ek olarak Hahambaşılık Binası ile Kamondo Anıt-Mezarı'nı⁸ inceleme konusu yapmıştır.

Karaca'nın çalışması ise, Sanat Tarihi alanında gerçekleştirdiği kendi yüksek lisans tezine dayanan önemli bir araştırmadır. Fener Patrikhanesi'nden sağladığı liste - ki 79 kiliseyi ihtiva ediyordu - ile işe başlayan yazar, esas aldığı tarihî kaynaklara göre sonunda toplam 94 kilise tespit etmiştir (s. 57-70). Ancak İstanbul'daki Rum Ortodoks nüfusun 2500 kişiyi aşmaması, teorik olarak ibadete açık olmalarına rağmen, bu kiliselerin işlerliğini önemli ölçüde azaltmış; bazıları sadece yılda bir kez özel günlerindeki âyin nedeniyle açılır hale gelmiştir (s. 15). Kiliselerin kullanım amaçları ve yönetim biçimleri de farklılık göstermektedir. Kullanım açısından 10'u manastır, 10'u mezarlık, ikisi müesses kilisesi, biri özeldir. Dört methoki kilise ise yabancı temsilcilik statüsündedir. Yönetim bakımından 84 kilise Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'ne, üçü Kudüs Rum Ortodoks Patrikhanesi'ne, biri Sina Başpiskoposluğu'na bağlıdır. Üç kilise Türk Ortodoks Başpiskoposluğu, iki kilise Balıklı Rum Hastahanesi yönetiminde, biri ise özeldir (s. 39, 57).

Bu tespitlerden sonra yazar, çalışmasının en önemli bölümünü, İstanbul'da (surların çevrelediği bölge ve Galata'da) Osmanlı dönemindeki varlığı sabit ve günümüzde de mevcut olan 29 kilisenin kataloguna ayırmıştır (s. 73-278). Katalog kapsamındaki kiliseler XVIII. yüzyılın ilk yarısı ile XIX. yüzyılın ilk yarısı arasındaki döneme tarihlenmiş ve alfabetik olarak sıralanmışlar; adları verildikten sonra, *Konum - Tarihçe - Kitâbe - Yayınlar - Tasvir* başlıkları altında tanıtılmışlardır. Burada kiliselerin

⁸ Doğu'nun Rothschild'i olarak isim yapmış bir banker olan Abraham de Kamondo (1785-1873) için bk. Sevilla-Sharon, Moshe, *Türkiye Yahudileri*, İstanbul 1992, s. 92-95; Yetkin, Çetin, *Türkiye'nin Devlet Yaşamında Yahudiler*, İstanbul 1992, s. 114-117. Kamondolar'ı konu edinen iki yeni araştırma son yıllarda Fransızca'dan Türkçe'ye çevrilerek yayımlanmıştır: Assouline, Pierre, *Camondoların Sonuncusu*, çev. Erhan Büyükakıncı, İstanbul 1998; Şeni, Nora-Le Tarnec, Sophie, *Camondolar: Bir Hanedanın Çöküşü*, çev. Yaman Aksu, İstanbul 2000.

Yunanca kitâbelerinin çözülmüş olması, araştırmayı özgün kılan ayrı bir özellik olarak dikkat çekmektedir. Yapıların mimarî özelliklerine ayrılan bölüm (s. 281-311), *plân tipi - mekânlar - mimarî öğeler - örtü sistemi - liturjik öğeler...* şeklinde sınıflandırılarak düzenlenmiş; kiliselerin çoğunluğunun (29'dan 27'si) *bazilikal* plân tipinde olduğu belirlenmiştir (s. 16, 281). Hıristiyanlık öncesine dayanan bu plân tipi, yazara göre, Tanzimat dönemine kadar İstanbul'da inşa edilen kiliselerde ve Osmanlı dönemi Anadolu'sunda yaygın olarak kullanılmıştır.

Sonuç olarak; İstanbul'daki Rum Ortodoks kiliseleri Bizans sanatının mirası üzerinde yükselmiş, Osmanlı yönetiminin kuralları çerçevesinde biçimlenmiştir. Böylece Rum Ortodoks cemaati, Hıristiyan Bizans ile Müslüman Osmanlı arasında bir bağ oluşturarak, hem Bizans'tan hem de Osmanlı'dan farklılaşan kendine özgü bir mimarî tarz geliştirmiştir. Bizans dinî yapıları üzerinde inşa edilen ve Osmanlı'nın yaşattığı biçimde günümüze gelen Rum Ortodoks kiliseleri, onarımlar veya yeniden yapımlar sonucu işlevlerini devam ettirmişler; ancak Rum toplumu, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dinî mimaride farklı plân tiplerine ve yeni üslûp arayışlarına yönelmiştir (s. 16, 322).

Tuğlacı, Güteryüz ve Karaca'nın zikredilen çalışmaları bağlamında belirtmek gerekir ki, M. N. Malkoç da, farklı bir alanda olmakla birlikte aynı kategoriye dahil nitelendirici (*deskriptif*) bir çalışma ortaya koymuştur. O, günümüz İstanbul'unun Protestan kiliseleri/grupları hakkında derli toplu ve ansiklopedik bilgi vermekte; konu başlığının işaret ettiği genel çerçevede içinde yeterli sayılabilecek bir muhteva sunmaktadır. Dolayısıyla kitap, İstanbul'un inanç haritasını çıkarma yolunda önemli bir çabanın ifadesidir. Günümüzü esas almakla birlikte, böylesi çabaların her biri, mevcut görüntünün bir karesini ya da haritanın bir bölgesini tasvir etmek suretiyle, bütün bir dinî tablonun gözler önüne serilmesine zemin hazırlayacağı ve bugünden geçmişe bakarak karşılaştırma yapma imkânı vereceği için işlevsel olarak değerlidir. Bu noktada araştırmacıya düşen şey, geçmiş-bugün ilişkisini ya da tarihî arka plânı göz ardı etmemesidir. Malkoç ise, tarih ve karşılaştırma yöntemlerini de işin içine katarak bunu başarmış görünmektedir.

Yüksek lisans tezi olarak hazırlanan araştırma; *Önsöz, Kısaltmalar, Ekler Listesi*'nden sonra *Giriş* ve dört bölüm ile *Sonuç, Bibliyografya, Ekler ve İndeks*'ten oluşmaktadır. *Önsöz*'de, İstanbul'daki Protestan kiliselerinin günümüzdeki durumunu tespit amacıyla bu konuyu seçtiğini belirten yazar, bir durgunluk döneminden sonra, 1980'li yıllarda birçok yeni kilisenin kurulmasına bağlı olarak ortaya çıkan kaynak yetersizliğini “*görüüşme*” ve “*gözlem*”lerle aşmaya çalıştığını ifade etmektedir.

Giriş'te, Protestanlığın tarihçesi verilerek günümüzdeki durumuna değinilmiş; Protestanlarca kabul edilen inanç bildireleri ya da formülleri ("*Credo*") aktarılmıştır.

I. Bölüm'de Protestan hareketin Türkiye'ye girişi ve günümüzdeki durumu kısaca ele alındıktan sonra, *II. Bölüm*'de, çalışmanın asıl konusunu teşkil eden günümüz İstanbul'undaki toplam on altı Protestan kilisesi dört ana başlık altında incelenmiştir:

A. *Klâsik Kiliseler* (Anglikan Kilisesi-1870, İstanbul Alman Protestan Kilisesi-1843, İstanbul Presbiteryen Kilisesi-1993, İstanbul Union Church-1857).

B. *Bağımsız İncilî Kiliseler* (Beşiktaş Protestan Topluluğu-1991, Zeytinburnu İsa Mesih İnanlıları Kilisesi-1987, Gedik Paşa Ermeni Protestan Kilisesi-1895, Emmanuel Protestan Kilisesi-1908, Aynalıçeşme Ermeni Protestan Kilisesi-1846, Bostancı Protestan Kilisesi-1995, Türk-Uluslararası Mesih İnanlı Topluluğu-1992).

C. *Karizmatik İncilî Kiliseler* (Türk Protestan Kilisesi-1986, Güngören Bağımsız Protestan Kilisesi-1987, Üsküdar Mesih İnanlıları Topluluğu-1991).

D. *Diğer Kiliseler* (Yedinci Gün Adventist Kilisesi-1888, Yeni Havarıyyun Kilisesi-1863).

III. Bölüm, "Protestan Kiliselerin Sosyal Faaliyetleri ve İlgili Kurumlar" başlığını taşımakta; okullar, hastahaneler, yayınevleri (Kaya Basım-Yayın Dağıtım Şirketi, Kitab-ı Mukadde Şirketi, Müjde Yayıncılık, Yeni Yaşam Yayınları, Redhouse Press, Lütuf Yayıncılık), dergi ve gazeteler, radyo ve mezarlıklar hakkında kısa bilgi verilmektedir.

IV. Bölüm, Protestan kiliseleri arasında yönetim, inanç ve uygulamalar çerçevesinde benzer ve farklı yönlerin tespitine dayanan bir karşılaştırma bölümüdür. Ancak Protestan ortak kimliği kiliseleri birçok yönden benzer kıldığı için, burada zorunlu olarak farklı yönlerin tespiti ağırlık kazanmıştır.

Sonuç, karşılaştırmalı bir özet ve genel bir değerlendirmeden ibarettir. Vurgulanan bazı temel noktalar şöyle ifade edilebilir: Türkiye'deki yoğun Protestan misyoner faaliyeti ve kurumları Cumhuriyet'in ilânından itibaren genel olarak kesintiye uğramış, az sayıda kilise faal kalabilmiştir.1980'li yıllara gelindiğinde durum değişmiş; 1986-1995 arası ise İstanbul'da, Protestanlara ait ve cemaatlerinde Türklerin de bulunduğu sekiz bağımsız kilise kurulmuştur.Yeni kiliseler, cemaati eğitmek ve Hıristiyanlığı tanıtmak için yayıncılığa önem vermektedir. İstanbul'daki bütün Protestan kiliselerinin ortak özelliği evanjelik olmaları, yani İncil'i esas almalarıdır. Bugün, Cumhuriyet öncesindeki gibi çok sayıda sosyal

kurumları yoktur. Sadece *American Board*'a ait okullardan biri olan *Üsküdar Amerikan Lisesi* özel okul statüsünde eğitim vermeye devam etmektedir...

Sonucu bağlayan ana fikir, yerli ve bağımsız Protestan kiliselerinin “her yönden bir gelişme içinde” olduğudur. Yazar *deskriptif* olarak sadece olguyu tespit etmiş, ancak sebepleri üzerinde pek durmamıştır. Belki bu olgu; tarihî gelişimle birlikte küreselleşme, kültürel ve dinî çoğulculuk, çağdaş misyonerlik kavramı, sosyo-psikolojik ve ekonomik etkenler gibi çeşitli açılardan ele alınıp vuzuha kavuşturulması gereken ayrı bir araştırma konusudur. Burada, Malkoç’un söz konusu çalışmasıyla doğrudan ilgi kurmaksızın ifade edelim ki *dinler tarihçisi*, Mircea Eliade’nin da belirttiği gibi, bin bir güçlkle derlediği malzemeyi herkesten önce kendisi yorumlamalıdır. Yoksa bu boşluk, kendilerini dinler tarihçisinin yerine koyan başka alan uzmanlarınca doldurulmaktadır⁹.

Çalışmanın bibliyografyası, İngilizce ve Türkçe olmak üzere çeşitli kaynaklarla ansiklopedi maddelerinden oluşmuştur. Şekil bakımından bibliyografyanın alt başlıkları olması gereken, ancak ana başlıklar altında verilen tüzük, broşür, görüşme ve gözlemler güncellik ve özgünlük açısından araştırmanın kalitesini yükselten unsurlardır. Ekler bölümünü meydana getiren resim, tablo ve belgeler ile indeks de bu çerçevede değerlendirilebilir.

Hiç kuşkusuz M. N. Malkoç, bir yüksek lisans tezinin sınırları çerçevesinde özgün bir çalışma ortaya koyarak alanındaki bir boşluğu doldurmuş ve *Dinler Tarihi* bilim dalına katkı sağlamıştır. Ne var ki, şekil ve metod bakımından hatırlatmakta yarar gördüğümüz bazı hususlar da yok değildir:

1. Protestan kiliseler/Protestan kiliseleri ikilemi çözülmeli, en azından kapak-içindekiler listesi-bölüm başlıkları arasındaki çelişki giderilip bütünlük sağlanmalıdır.

2. Alt başlıklarıyla âdeta bölüm haline gelen, hatta *I. Bölüm*’den daha geniş tutulduğu gözlenen Giriş için, “*Protestanlığın Tarihçesi ve Protestanların İnanç Bildirgeleri*” gibi bir ana başlık düşünülebilir. Bunun altında yer alacak iki üst başlık da yeni ana başlığa göre şekillendirilmelidir.

3. Protestanların inanç bildirgeleri sadece Turgay Üçal’ın “*İnanç Bildirgemiz*” (İstanbul 1996) adlı derlemesine değil, Protestanlığın daha temel kaynaklarına dayanılarak ortaya konulmalıdır.

4. *I. Bölüm*’ün alt başlıkları şöyle düzenlenebilir: “Protestan Hareketin Türkiye’de Başlayışı” yerine “*Protestan Hareketin Türkiye’ye Girişi ve Gelişmesi*” ya da “*Türkiye’de Protestan Hareketin Doğuşu ve*

---

⁹ Eliade, M., *Images et symboles: Essais sur le symbolisme magico-religieux*, Paris 1980, s. 36-37 ; *La Nostalgie des origines: Méthodologie et histoire des religions*, Paris 1971, s. 18, 29, 32, 78, 114 - 129.

Gelişmesi"; “Türkiye’de Bugünkü Protestanlık” yerine “*Günümüz Türkiye’si’nde Protestanlık*”.

5. Kiliseler hakkında derlenen bilgi dört kategoride tasnif edilmiştir. Bunları belirlemek üzere kullanılan dört başlıktan ilk ikisi kısaca “*Tarih*”, “*İdarî Yapı ve Cemaat*” şeklinde bütün kiliseler için uygulanabileceği gibi; henüz tarih kavramıyla ifade edilemeyecek kadar yakın bir geçmişte kurulan yeni kiliseler için “*Tarih*” yerine “*Kuruluş*” başlığı tercih edilebilir.

6. *III. ve IV. Bölüm*’ler birbiriyle yer değiştirmelidir. Teknik olarak; kiliselerin yönetim, inanç ve uygulamalarına dair bilgiler *II. Bölüm*’de verildiği için, karşılaştırma bölümü de hemen ardından gelmelidir. Kaldı ki, kiliselerin sosyal faaliyetlerini ve ilgili kurumları ele alan dördüncü bölüm zaten çalışmada karşılaştırma konusu yapılmamış; *Sonuç*’ta da bilgi akışı burada önerdiğimiz sırayı takip etmiştir.

7. Bazen aynı dipnotta birden fazla kişi ile yapılan “*görüşme*”ler ayrı ayrı tekrarlanarak kaynak gösterilmiştir. Oysa, kişi adları art arda sıralanıp görüşmenin bir defada kaydedilmesi, bize göre daha pratik ve daha metodik bir yoldur.

8. Kaynak değeri olan ve öyle kabul edilmesi gereken “*Tüzükler*”, “*Broşürler*”, “*Görüşmeler*” ve “*Gözlemler*” alt başlıklar haline getirilerek, ilgili buldukları *Bibliyografya*’ya dahil edilmelidir.

9. *IV. Bölüm*’le ilgili kaynaklar -bu bölüm çalışmanın asıl konusunu teşkil etmediği için- yeterli sayılabilirse de, bilimsel araştırmada bir araştırmacının her ne sebeple olursa olsun kendisinden önce yapılmış çalışmaları göz ardı etmesi usûle aykırı sayılır. Bu bağlamda ihmal edildiği gözlenen Osman Ergin¹⁰, İlknur Polat¹¹, İlber Ortaylı¹², Seçil Akgün¹³ ve Adnan Şişman¹⁴ gibi araştırmacıların yazdıkları da dikkate alınmalıdır.

10. Nihayet bu çalışma dil ve üslûp açısından yeniden gözden geçirilir, cümle kuruluşu ve noktalama işaretlerinin kullanımıyla ilgili bazı küçük problemler halledilirse; zaten iyi bir sistematığe sahip olduğu için, ikinci basımında daha nitelikli bir eser hüviyetine kavuşabilir.

---

¹⁰ Ergin, O., *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 1-2, İstanbul 1977.

¹¹ (Haydaroğlu), İlknur P., “*Osmanlı İmparatorluğunda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir İnceleme*”, *Belleten*, c. LII, sy. 203, Ankara 1968; *Osmanlı İmparatorluğundaki Yabancı Okullar*, Ankara 1990.

¹² Ortaylı, “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler*”, *Amme İdaresi Dergisi*, c. XIV, sy. 3 (Eylül 1981), Ankara 1981.

¹³ Akgün, S., “*Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi (1820-1914)*”, X. Türk Tarih Kongresi-Bildiriler, c. V, Ankara 1994.

¹⁴ Şişman, A., *Osmanlı Devleti’nde XX. Yüzyıl Başlarında Amerikan Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Balıkesir 1994.